

hadden voor de invloed en noodzaak van geschiedenis, moraal, recht, andere wetenschapsstijlen en (nationale) politiek. Het gaat nog wat verder. Randeraad typeert het wetenschappelijk positivisme van Von Humboldt en de door hem geïnspireerde statistici als ‘een gevoelskwestie’. Ook hierdoor kan Randeraad het verschijnsel van de Congressen en de aanspraken van de statistiek des te meer als een ehec of illusie etaleren en komt het historisch belang ervan te weinig centraal te staan. Bovendien kan men aantonen dat in het sociaal-politieke debat en in verschillende wetenschappen, zoals de geografie, de economie en de medische wetenschappen, de statistiek rond 1880 wel degelijk ‘leidend’ was of op punt stond te worden en te blijven.

Liever zou ik stellen dat de Congressen een groot succes waren in termen van culturele innovatie. Zij brachten een revolutie in de Europese communicatie op het terrein van de talloze toepassingen van de statistiek. Er ontstonden nieuwe – comparatief-statistische – beelden van Europa. Nog wezenlijker was dat een cruciale verandering van denkwijze werd verspreid en geïntensiveerd. Door hen een dubbele verloren zaak toe te delen (mislukte Europese uniformiteit en het evidente falen van de statistiek als allesoplosser van problemen) maakt Randeraad net iets te veel een karikatuur van de Europese statistici in de Congressen van de negentiende eeuw. Zo lijken ze wel *losers*, terwijl ze succesvolle culturele innovatoren zijn geweest, die niet ‘onbedoelde effecten’ teweeg brachten, maar een door hen bedoelde impact van de statistiek hebben teweeg gebracht die tot vandaag en morgen reikt.

Een interessante kant van het boek is dat Randeraad hier een voorbeeld van middennegentiende-eeuwse Europese toenadering en institutionele samenwerking onderzoekt. Meermalen trekt de schrijver vergelijkingen met de samenwerkingsproblemen in het Europa van de laatste vijftig jaar. Terecht maakt hij de lezer attent op de aan de gang zijnde natievorming en de aanzienlijke belemmeringen voor samenwerking die daaruit zijn voortgekomen.

Paul M.M. Klep, Radboud Universiteit Nijmegen (p.klep@let.ru.nl)

Hertog, J. den, *Cort van der Linden (1846-1935). Minister-president in oorlogstijd. Een politieke biografie* (Dissertatie Leiden 2007, Amsterdam: Boom, 2007, 901 blz., €49,50, ISBN 978 90 8506 499 2).

In een bekende enquête uit 2002 van het *Historisch Nieuwsblad* verkozen de leden van de Staten-Generaal Pieter Wilhelm Adrianus Cort van der Linden tot de beste premier van de twintigste eeuw. Algemeen roemden de Eerste- en Tweede-Kamerleden Van der Lindens vermogen tegenstellingen tussen de verschillende politieke partijen te overbruggen. Hij is de geschiedenis ingegaan als de staatsman die Nederland door de Eerste Wereldoorlog loodste en door de belangrijke Grondwetsherziening van 1917 de kiesrecht- en schoolstrijd, die decennialang de Nederlandse politiek beheersten, wist te beëindigen. Over deze laatste liberale minister-president van de twintigste eeuw (1913-1918) is nu een biografie verschenen, waarop historicus Johan den Hertog in 2007 aan de

Universiteit Leiden is gepromoveerd, en waarvoor hij inmiddels is gelauwerd met de Dirk Jacob Veegensprijs.

Cort van der Linden valt in vier gedeelten uiteen, waarbij het zwaartepunt ligt bij de jaren 1914-1918. In het eerste gedeelte 'Politiek van de katheders' schetst Den Hertog allereerst Van der Lindens jeugd en studententijd en gaat vervolgens in op zijn loopbaan als advocaat, commies-griffier bij de Tweede Kamer en hoogleraar staathuishoudkunde aan de Rijksuniversiteit Groningen en de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam. In zijn optreden als hoogleraar was hij weinig succesvol. Van der Linden probeerde in diepgaande politiek-filosofische beschouwingen de positie van de mens binnen de ontwikkeling van de grote gemeenschap te verduidelijken maar slaagde daarin niet. Met zijn kenmerkende combinatie van idealisme en sociaal-darwinisme viel hij tussen de wal van het behoudende liberalisme en het schip van de progressieven. Studenten vonden zijn colleges moeilijk te volgen, terwijl vak- en tijdgenoten zijn ideeën en gedachten afdeden als 'zweverige en nutteloze denkconstructies' en zelfs 'duister'. Hij werd een intellectuele eenling, maakte geen school en ondervond steeds minder voldoening in zijn hoogleraarsambt. Een van de redenen die zijn biograaf hiervoor aanvoert is dat Van der Lindens wetenschappelijke interesse niet zozeer uitging naar de staathuishoudkunde, maar naar staatsinrichting en zuivere rechtswetenschap, in het bijzonder strafrecht en volkenrecht.

Tot zijn grote opluchting kon hij op zijn vijftigste jaar het hoogleraarschap achter zich laten en terugkeren naar Den Haag waar hij raadadviseur bij het ministerie van Justitie werd, waarmee het tweede gedeelte, getiteld 'Een partijloze liberaal en zelfstandige minister', begint. Hierin gaat Den Hertog onder meer in op de totstandkoming in 1913 van het liberale extraparlamenteaire kabinet-Cort van der Linden, waarvan de naamgever bij zijn aantreden verklaarde dat hij zelfstandig, dat wil zeggen los van de partijen in het parlement, wilde regeren volgens de 'volkswil'. Het verloop van de politieke strijd voorafgaand aan de grondwetsherziening en de belangrijke besprekingen in de pacificatiecommissie komen uitgebreid aan bod, waarbij Den Hertog in navolging van Huub Spoormans, *Met uitsluiting van voorrecht*. *Het ontstaan van liberale democratie in Nederland* (Amsterdam 1988) en Jasper Loots, *Voor het volk, van het volk. Van districtenstelsel naar evenredige vertegenwoordiging* (Amsterdam 2004) duidelijk maakt dat met uitzondering van het vrouwenkiesrecht in principe de kwestie van het kiesrecht al eerder dan 1917 was beslecht en dat hetzelfde gold voor de financiële gelijkstelling van het openbaar en bijzonder onderwijs. Een van de nieuwe elementen van 1917 was wel de invoering van het stelsel van de evenredige vertegenwoordiging, waarvan Van der Linden een paar jaar eerder nog tegenstander was geweest. De eerste minister hoopte dat het partijloze zelfstandige, hoogontwikkelde mannen in het parlement zou brengen, waardoor het gewicht van de partijpolitiek, waarvan hij gruwde, zou verminderen. Niets bleek minder waar. Aan het eind van zijn leven constateerde Van der Linden teleurgesteld dat de grondwetsherziening had geleid tot een van bovenaf georganiseerde verzuilde samenleving die veel gemeen had met de idealen van AR-leider Abraham Kuiper.

Het derde deel ‘Oorlogspresident’ vormt het belangrijkste en meest vernieuwende gedeelte van het boek en is onder meer gebaseerd op belangwekkend nieuw bronnenmateriaal uit Franse, Duitse, Britse, Amerikaanse en Oostenrijkse archieven. Hierin ontkracht Den Hertog het beeld dat ‘Caught unter den Linden’, zoals de minister-president in de oorlogsjaren bij het Britse gezantschap in Den Haag te boek stond, een pro-Duitse politiek volgde en laat hij overtuigend zien dat Nederland in die jaren geenszins een passieve neutraliteitspolitiek voerde, maar een behoedzame, actieve buitenlandse politiek die ten doel had de strijdende partijen niet tegen het land in het harnas te jagen. Zo overlegde Van der Linden verschillende keren in het geheim met de Duitse topdiplomaat Kriege, die op een aantal kritieke momenten generaal Ludendorff van het nut van de Nederlandse neutraliteit wist te overtuigen. Den Hertog toont ook aan dat Van der Linden niet-professionele diplomaten als de handelaar en ‘man van de daad’ Kröller, die grote Duitse handelsbelangen en een netwerk van persoonlijke relaties had, voor geheime diplomatieke onderhandelingen inschakelde. Ofschoon de biografie het niet constateert doet Van der Linden hierin denken aan de leiders van de grote Oorlogskabinetten van destijds als Woodrow Wilson en Lloyd George die ook vertrouwelingen in het onderhandelingsproces inschakelden. Tegelijkertijd voerde minister van Buitenlandse Zaken Loudon overleg met de gezanten van Frankrijk en Engeland. De neutrale positie die Van der Linden zo wist te handhaven was van groot belang voor Nederland.

Het vierde deel ‘Vader des vaderlands’ ten slotte is het kortst en gaat in op Van der Lindens werkzaamheden tot op hoge leeftijd als staatsraad en adviseur van koningin Wilhelmina. Of Van Karnebeeks zelfstandigheidspolitiek naadloos aansluit bij de zelfstandige volkenrechtelijke politiek van het kabinet-Cort van der Linden zoals op pagina 724 wordt gesuggereerd, betwijfelt ondergetekende echter vanwege de vorm- en stijlveranderingen die zich inmiddels in de internationale politieke cultuur hadden voorgedaan.

Hoewel de mens achter de staatsman bij gebrek aan egodocumenten vrijwel onzichtbaar blijft in deze zeer omvangrijke (en soms wel wat wijdlopijge) biografie heeft Den Hertog een vernieuwende bijdrage aan de kennis van een belangrijke en bepalende periode uit de Nederlandse geschiedenis geleverd.

Michael Riemens, Groningen (m.j.riemens@home.nl)

Brusse, P., *De dynamische regio. Economie, overheid en ondernemerschap in West-Brabant vanaf 1850* (Utrecht: Matrijs, 2008, 368 blz., €34,95, ISBN 978 90 5345 338 4).

Deze regionale economische studie is gefinancierd door de West-Brabantse Rabobanken, en dat is te merken. Er worden maar liefst 30 bladzijden gewijd aan de ‘coöperatieve kredietverlening’, lees de geschiedenis van de Rabobanken en voorgangers, zonder dat duidelijk wordt welke rol deze banken van boeren

en kleine rekeninghouders hebben gespeeld in de belangrijkste economische ontwikkeling in het gebied, namelijk de opkomst van de grote industrie (te vermoeden is: geen enkele). Het gaat in deze paragrafen over de interne geschiedenis van de boerenleenbanken. In de conclusie stelt Brusse dat in zijn boek de lotgevallen zijn beschreven van de West-Brabantse industriële ondernemingen en dienstverlenende bedrijven, maar dat is slechts in zeer beperkte mate het geval. De kern van het boek wordt gevormd door een nogal wijdlopende beschrijving van de veranderende samenstelling van de beroepsbevolking aan de hand van beroeps- en bedrijfstellingen. Daarbij is nauwelijks gebruik gemaakt van economisch-geografische theorievorming en methoden, hoewel regionale economische ontwikkeling bij uitstek een geografisch onderwerp is. Het is natuurlijk mooi dat de Rabobank zo'n omvangrijke studie heeft willen financieren, maar daardoor is het boek nogal hybride geworden: het moest een wetenschappelijk karakter hebben, maar tegelijk de opdrachtgever en een groot publiek bedienen. Dat laatste blijkt ook uit de uitbundige illustrering en de dure uitvoering.

Wat zijn nu de belangrijkste bevindingen? West-Brabant was omstreeks 1850 een volledig door de landbouw gedomineerd gebied, met enkele kleine verzorgende centra, waarvan Bergen-op-Zoom de belangrijkste was. Er waren belangrijke verschillen in de landbouw in het kleigebied en op de zandgronden, die ook in latere fasen hun invloed deden gelden. Roosendaal groeide in de tweede helft van de negentiende eeuw uit tot de tweede stedelijke kern, door de rol van de stad als spoorwegknooppunt en de industriële vestiging die daardoor mogelijk werd. Beide steden groeiden in een ongelijk tempo door industrialisatie en – later – de groei van de werkgelegenheid in de dienstverlening. De industriële ontwikkeling in West-Brabant liep echter achter bij die in de rest van Brabant en Nederland als geheel. De uitstoot van arbeid uit de landbouw kon niet volledig door de stedelijke werkgelegenheid worden opgevangen. In de periode na de Tweede Wereldoorlog ontstond daardoor een omvangrijke pendel van bouwvakarbeiders uit de streek, waardoor het gemiddelde inkomen op peil bleef. In de loop van de naoorlogse periode slaagde vooral Bergen op Zoom erin veel buitenlandse ondernemingen aan te trekken, mede dankzij omvangrijke overheidssubsidies, waardoor de inwoners steeds meer in het gebied zelf konden blijven werken.

Deze studie is zonder twijfel een aanwinst voor de kennis van de regionale geschiedenis van de streek. Een van de verdiensten is dat de regionale economische ontwikkelingen steeds worden vergeleken met de nationale, waardoor een scherp beeld ontstaat van wat er nu typisch is aan dit gebied. Qua aanpak en methode betreft de auteur echter platgetreden paden, waardoor het boek als bijdrage aan de wetenschappelijke regionaal-economische geschiedschrijving van minder belang is.

Ad Knotter, Universiteit Maastricht (a.knotter@maastrichtuniversity.nl)